

Universiteit
Leiden
The Netherlands

Tassendragers' in de Tweede Kamer: de opkomst van het parapolitieke pad naar het parlement

Bovens, M.; Wille, A.

Citation

Bovens, M., & Wille, A. (2024). Tassendragers' in de Tweede Kamer: de opkomst van het parapolitieke pad naar het parlement. *Beleid En Maatschappij*, 51(2), 97-117. doi:10.5553/BenM/138900692023003

Version: Publisher's Version

License: [Leiden University Non-exclusive license](#)

Downloaded from: <https://hdl.handle.net/1887/4292337>

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

ARTIKEL

‘Tassendragers’ in de Tweede Kamer

De opkomst van het parapolitieke pad naar het parlement*

*Mark Bovens & Anchrit Wille***

‘Tassendragers’ in de Tweede Kamer

VVD-fractievoorzitter Sophie Hermans barstte in juni 2022 in tranen uit toen PVV-leider Geert Wilders haar tijdens een vinnig Kamerdebat uitmaakte voor ‘de assistent-tassendrager van de heer Rutte’. Het gesar van Wilders legde de vinger op een zere plek. Sophie Hermans was jarenlang politiek assistent geweest, eerst van minister Blok en vervolgens van premier Rutte, voor ze in 2017 in de Kamer werd gekozen. Hoe geloofwaardig was zij eigenlijk als controleur van het kabinet?

Sophie Hermans was niet de enige voormalige ‘tassendrager’ in de Tweede Kamer. Bijna een kwart van de nieuwe VVD-fractie bestond in 2021 uit oud-politiek assistenten van premier Rutte. Anderen hadden gewerkt als medewerker van de fractie of van een Kamerlid. Bente Becker bijvoorbeeld, nummer vier op de kandidatenlijst van de VVD, ging na haar afstuderen direct aan de slag op het Binnenhof. Ze was medewerker van een Kamerlid, medewerker van de fractie en politiek assistent van minister Kamp en van premier Rutte voor ze zelf Kamerlid werd. Eenzelfde patroon is zichtbaar bij andere fracties. Veel leden van de Tweede Kamer zijn tegenwoordig gerekruteerd uit de kring van politieke ondersteuners die op of rond het Binnenhof hun brood verdienen.

Deze opkomst van de ‘tassendragers’ in de Tweede Kamer is een betrekkelijk recent verschijnsel. Pas sinds de eeuwwisseling is het gebruikelijk dat bewindslieden over één of meer politieke assistenten beschikken. Maar de achterliggende zorgen van een in zichzelf gekeerde Haagse politiek zijn al veel ouder. Al in de jaren tachtig van de vorige eeuw sprak Joop van den Berg (1985) over de ‘Haagse kaasstolp’, waaronder politici, beleidsambtenaren, lobbyisten en journalisten druk met elkaar bezig zijn, zonder acht te slaan op wat daarbuiten in het land gebeurt. De opkomst van voormalige politieke assistenten en andere politieke ondersteuners is een nieuw hoofdstuk in dit klassieke debat.

* Wij danken het Parlementair Documentatie Centrum, in het bijzonder Bert van den Braak, voor het beschikbaar stellen van de biografische data van Kamerleden.

** Prof. dr. Mark Bovens is als hoogleraar verbonden aan het departement Bestuurs- en Organisatiewetenschap van de Universiteit Utrecht. Prof. dr. Anchrit Wille is als bijzonder hoogleraar verbonden aan het Instituut Bestuurskunde en de faculteit Governance and Global Affairs van de Universiteit Leiden.

Mark Bovens & Anchrit Wille

In dit artikel brengen we daarom deze ontwikkeling in kaart. We zullen de stelling verdedigen dat er zich een nieuw pad naar het parlement heeft geopend. We noemen dit het *parapolitieke pad*. Eerst verduidelijken en operationaliseren we het begrip en schetsen we de bredere context. Vervolgens brengen we de omvang van het verschijnsel in kaart. We kijken in hoeverre de leden van de Tweede Kamer een parapolitieke achtergrond hebben, of er verschillen zijn tussen partijen en of Kamerleden met een parapolitieke achtergrond meer prominent zijn in de fracties. Tot slot bespreken we enkele mogelijke gevolgen. Is de toename van het aantal Kamerleden met een parapolitieke achtergrond een versterking of een verzwakking van de Tweede Kamer?

Parapolitieke functies: ‘Haagse’ ondersteuners

De voorbeelden van Sophie Hermans en Bente Becker laten zien dat het pad naar het parlement tegenwoordig ook loopt via ondersteunende functies op of rond het Binnenhof. Wij noemen dit *parapolitieke functies*. Het zijn *functies die gericht zijn op het ondersteunen van politieke functionarissen, maar die zelf geen politieke ambten zijn*.

Tot die parapolitieke functies rekenen we: de persoonlijke medewerkers van leden van de Eerste en Tweede Kamer, medewerkers, woordvoerders en secretarissen van Eerste en Tweede Kamerfracties, en de politieke assistenten en persoonlijke woordvoerders van bewindslieden. Zij zijn partijgenoten en hun taak is het direct ondersteunen van Kamerleden of bewindslieden. Bente Becker is het meest opvallende voorbeeld hiervan. Al haar functies vielen in deze categorie. Een ander sprekend voorbeeld hiervan zijn de zussen Sophie en Carolien Hermans. De een was politiek assistent van premier Rutte vóór zij prominent VVD-Kamerlid werd, en de ander volgde haar op als politiek assistent van de minister-president.

Parapolitici houden zich intensief bezig met politieke advisering en besluitvorming, zonder zelf politiek gekozen te zijn. Net zoals paramedici zelf geen artsen zijn, maar hen wel ondersteunen, zijn parapolitici zelf geen politici, maar houden ze zich wel bezig met politieke zaken. Het zijn in zekere zin de politieke equivalenten van de praktijkverpleegkundige, de operatieassistent en de logopedist. Hoe heeft deze beroepsgroep op het Binnenhof zo belangrijk kunnen worden?

Van oude en nieuwe paden naar het parlement

Nieuwe Kamerleden zijn geen onbeschreven blad. Vóór ze in de Kamer komen, hebben ze vaak een lange weg achter de rug, waarin ze politiek kapitaal opbouwen (Turner-Zwinkels & Mills, 2020). In de afgelopen anderhalve eeuw is de aard van hun politieke kapitaal en de daarbij passende beroepservaring veranderd. Op basis van de internationale en nationale literatuur onderscheiden we vier paden naar het parlement, gerangschikt in min of meer historische volgorde. Dit zijn ideaaltypische paden. In de hedendaagse parlementaire praktijk bestaan deze paden naast elkaar en bewandelen Kamerleden soms meerdere paden.

Het patriciërspad

Politici werden lange tijd gerekruteerd uit de maatschappelijke elites, via netwerken van gevestigde families en op basis van bestuurlijke ervaring in de lokale politiek. In buurlanden als het Verenigd Koninkrijk en België was er in de negentiende eeuw zelfs sprake van politieke dynastievorming, en ook nu is dit pad in deze landen nog zichtbaar (Van Coppenolle, 2017; Geys & Smith, 2017). Ook in de Republiek der Verenigde Nederlanden was in de achttiende eeuw de familieband 'het cement (...) in het politieke bestel' (Prak, 1985, 150). Politieke posities gingen over van vader op zoon in de regentenfamilies. Dat gold in veel opzichten ook nog voor veel Kamerleden in de negentiende eeuw (Van den Berg, 1983, 41-52 en 62-71; Sluijter, 2010). Kinderen uit de adel en het patriciaat kwamen vaak thuis al met politiek in aanraking, bijvoorbeeld doordat vaders en grootvaders politieke functies vervulden. Vaak werden ze eerst actief in de lokale politiek, om via het decentraal bestuur op te klimmen naar nationale politieke ambten. Een dergelijk patroon was ook in de twintigste eeuw nog zichtbaar bij leden van een aantal 'oude' politieke families, zoals Patijn, Donner, Geertsema en recentelijk Van Haersma Buma. Zij leveren al generaties lang burgemeesters, dijkgraven, hoge ambtenaren, Kamerleden en bewindslieden. Ook in de 21ste eeuw komen sommige Kamerleden uit 'politieke families' en treden zij in de voetsporen van hun ouders, grootouders, ooms of tantes. Van den Braak (2011) noemt bijvoorbeeld voormalige Tweede Kamerleden als Staf Depla, Thom de Graaf, Jozias van Aartsen, Saskia Noorman-Den Uyl en Karien van Gennip. Andere voorbeelden zijn de eerdergenoemde Sophie Hermans, maar ook Lilian Marijnissen, Pieter Duijsenberg en Pieter Heerma.

Het verzuilingspad

De opkomst van massapartijen rond de vorige eeuwwisseling democratiseerde de parlementaire werving en maakte de toegang van nieuwe groepen mogelijk (Cotta & Best, 2007, 13-14). Vanaf de vorige eeuwwisseling veranderde de Tweede Kamer van een 'notabelensociëteit in een (...) vertegenwoordiging van de georganiseerde samenleving' (Van Den Berg, 1983, 198). Voor de massapartijen, die brede groepen kiezers trachtten te mobiliseren, was het van belang dat Kamerleden geworteld waren in maatschappelijke organisaties en sectoren. Partijleden uit de lagere en middenklasse konden geleidelijk opklimmen en het politieke handwerk 'al doende' en via kadercursussen onder de knie krijgen – eerst als bestuurder in een met de partij gelieerde boerenorganisatie, vakbond of onderwijskoepel, en dan eventueel als wethouder, Kamerlid of bewindspersoon (Van den Berg, 1983; Van den Berg & Van den Braak, 2004). Voorbeelden uit het verleden zijn Willem Aantjes (ARP), die werkte bij de bond van christelijke aannemers, Wim Kok (PvdA), die een lange loopbaan had bij NVV en FNV, en Piet Bukman (CDA), die via de boeren- en tuindersbond in Den Haag belandde.

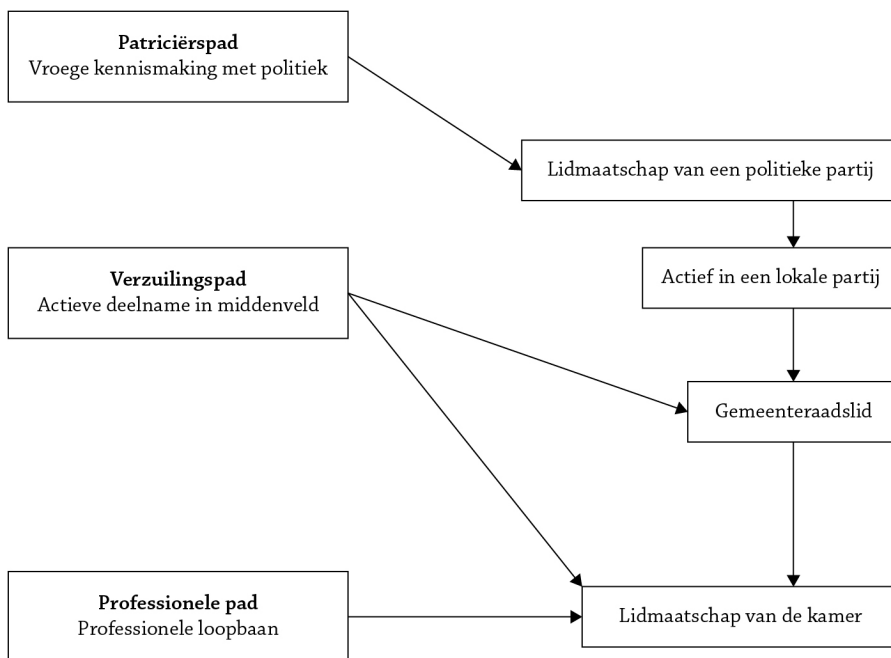
Het professionele pad

Tijdens de overgang van verzuilde volkspartijen naar moderne *catch-all* partijen in de tweede helft van de vorige eeuw (Koole, 1992; Katz & Mair, 1995) moesten partijen steeds meer tegemoetkomen aan de kiezers. Andere vormen van politiek kapitaal, zoals communicatieve vaardigheden, hielpen politici om te slagen. De advo-

catuur, journalistiek, ambtenarij, wetenschap en media werden na de Tweede Wereldoorlog belangrijke maatschappelijke sectoren voor het rekruteren van politici (Cairney, 2007). In deze sectoren leer je professionele vaardigheden die ook heel nuttig zijn voor het politieke bedrijf, zoals argumenteren, debatteren, presenteren en ‘dossiers vreten’. Voorbeelden uit het verleden zijn de voormalige journalisten Bruins Slot (ARP), Vrolijk (PvdA) en Ton Elias (VVD), oud-advocaten als Korthals Altes (VVD) en Van der Laan (PvdA), oud-ambtenaren als Brinkman en Van Aartsen, en oud-wetenschappers als Joris Voorhoeve (VVD) en Rick van der Ploeg (PvdA).

Deze traditionele paden zijn weergegeven in figuur 1. Kenmerkend is in alle gevallen een patroon van externe rekrutering, waarbij er veelvuldig horizontaal werd ingestroomd van buiten ‘Den Haag’.

Figuur 1 *Traditionele wegen naar politieke ambten¹*

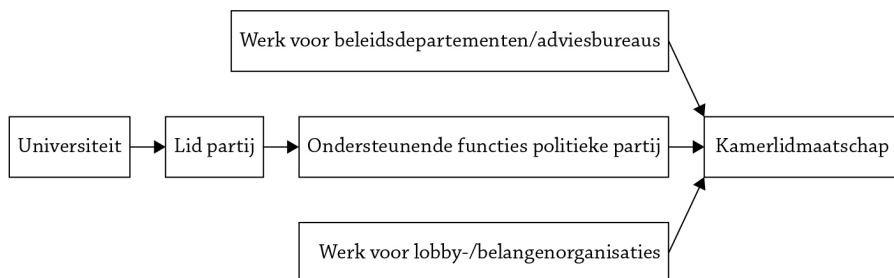

Het parapolitieke pad

Aan het einde van de twintigste eeuw zijn de meeste politieke partijen geëvolueerd tot kader- en kartelpartijen (Koole, 1992; Katz & Mair, 1995). Het aantal leden is teruggelopen en veel partijen hebben nog maar beperkte of zelfs helemaal geen banden met het maatschappelijk middenveld. In plaats van een patroon van externe rekrutering kwam er meer interne rekrutering, waarbij nieuwe leden van de politieke elite vaker uit de politieke partijen en semipolitieke instituties worden geselecteerd. Beroepservaring op of rond het Binnenhof is belangrijker geworden

als vorm van politiek kapitaal. Dit 'Haagse' pad verloopt via wat wij *parapolitieke* functies noemen. Dit pad staat weergegeven in het midden van figuur 2.

Figuur 2 *Het parapolitieke pad naar politieke ambten²*

De loopbaan van veel Kamerleden ziet er tegenwoordig anders uit dan in de twintigste eeuw. Aspirant-Kamerleden gaan eerst studeren en worden pas in de loop van hun studie politiek actief, bijvoorbeeld als lid van een steunfractie voor de gemeenteraad, als lid van een politieke jongerenorganisatie, of als stagiair op een partijbureau. Aan het einde van de studie, of kort na het afstuderen, gaan ze werken in een campagne team, worden ze medewerker van een Kamerlid, fractie-assistent, of politiek assistent van een bewindspersoon. Sommigen komen vandaaruit direct op de kandidatenlijst voor de Tweede Kamer, anderen werken eerst nog een tijdje bij een beleidsdepartement, bij een belangenorganisatie of bij een adviesbureau in de sfeer van public affairs, communicatie en media-advies. Na een aantal jaren in Den Haag te hebben rondgelopen komen ze op de kandidatenlijst en vervolgens in de Tweede Kamer of in het kabinet terecht. Veel parapolitici vergaren politiek kapitaal door veelvuldig jobhoppen. Door frequente carrièrestappen in verschillende posities krijgen ze ervaring, kennis en een netwerk (Blach-Ørsten, Mayerhöffen & Willig, 2020).

Een vroeg voorbeeld in ons land is Jack de Vries (CDA), die al tijdens zijn studie persoonlijk medewerker was van een CDA-Kamerlid, vervolgens hoofd voorlichting van de CDA-fractie en politiek assistent van Balkenende werd, maar ook diverse betaalde functies had in de sfeer van voorlichting en public affairs vóór hij staatssecretaris en kandidaat-Kamerlid werd. Ook Edith Schippers (VVD) begon haar loopbaan als persoonlijk medewerker van een Kamerlid, werd fractiemedewerker, maakte de overstap naar VNO-NCW en werd vervolgens Kamerlid. Bert Koenders (PvdA) was eveneens persoonlijk medewerker en later fractiemedewerker, en had verschillende adviesfuncties voor hij Kamerlid werd. Dit parapolitieke pad, met uitzondering dan van de start op de universiteit, is overigens ook kenmerkend voor Geert Wilders (PVV). Hij was acht jaar lang beleidsmedewerker van de VVD-fractie in de Tweede Kamer voor hij Kamerlid werd.

Die opkomst van een parapolitieke weg naar politieke ambten is ook herkenbaar in andere West-Europese democratieën (Bovens & Wille, 2017, 129). In België bijvoorbeeld, is het aandeel federale Kamerleden dat voor een vakbond heeft gewerkt

Mark Bovens & Anchrith Wille

gedaald van 20 procent in de jaren zestig naar vrijwel nihil in het eerste decennium van deze eeuw. Het aandeel van de Kamerleden dat heeft gewerkt als fractiemedewerker of als politiek assistent in een ministerieel kabinet steeg daarentegen sterk – van ongeveer 10 procent rond 1970 naar 35 procent in 2010 (Verleden, 2014, 64-65). Deze kandidaten hebben een ‘competitive advantage’ tegenover andere beroepsgroepen (Put & Maddens, 2013, 59).

De context: academisering, professionalisering en verstatelijking van de politiek

De opkomst van dit parapolitieke pad naar het parlement vloeit voort uit enkele belangrijke veranderingen in de context van politieke partijen in westerse parlementaire democratieën (Borchert & Stolz, 2011). We bespreken de belangrijkste veranderingen en formuleren op basis daarvan enkele verwachtingen.

De academisering van de politiek

Alle politiek is tot op zekere hoogte ook demografie. De naoorlogse democratisering van het hoger onderwijs zorgde ervoor dat een academische opleiding binnen het bereik kwam van brede lagen van de bevolking. In het begin van de jaren zestig van de vorige eeuw beschikte slechts 1 procent van de beroepsbevolking over een academische bul (Bovens, 2012, 13). In 2020 had 12 procent van alle inwoners van 15 jaar of ouder een doctorale of masteropleiding afgerond.³ Er kwamen hierdoor binnen de meeste politieke partijen veel meer academisch opgeleide kandidaten beschikbaar voor vertegenwoordigende functies. Tegelijkertijd leidde dit er ook toe dat de toegang tot politieke ambten versmalde: een hogere opleiding werd een *conditio sine qua non* voor het bekleden van politieke ambten. Tegenwoordig is universitair onderwijs een zeer belangrijke voorsorteerstroom bij de oprit naar politieke ambten (Bovens & Wille, 2017). Net als op de reguliere arbeidsmarkt heeft er verdringing plaatsgevonden. Lager en middelbaar opgeleide kandidaten maken vrijwel geen kans meer om op de kandidatenlijsten te komen, zij staan achter in de rij op de politieke arbeidsmarkt. Sinds de afgelopen eeuwwisseling heeft de overgrote meerderheid van de Kamerleden, rond de 90 procent, aan een universiteit gestudeerd en heeft ruim 80 procent daadwerkelijk een academische bul. De opkomst van parapolitici is daarmee ook een van de verschijningsvormen van de diplomademocratie (Bovens & Wille, 2017). We verwachten dan ook dat vrijwel alle parapolitici een universitaire opleiding hebben gevolgd.

De professionalisering van de politiek

De ontwikkeling van moderne volksvertegenwoordigingen heeft het mogelijk gemaakt om van politiek een ‘beroep’ te maken (Weber, 1919). In de meeste westerse democratieën kun je je hele arbeidsleven in de politiek doorbrengen en is er sprake van een aparte beroepsgroep van carrièrepolitici (King, 1981, 284-285; Borchert & Zeiss, 2003). Daarnaast is het onderscheid tussen politieke en ambtelijke carrières diffuser geworden (Dowding & Taflaga, 2020). In de twintigste eeuw was er een duidelijke scheiding tussen de carrière van ambtenaren en die van gekozen politici.

Politici besloten welk beleid ze wilden nastreven, terwijl ambtenaren adviseerden, het beleid bedachten en uitvoerden. In de loop van de tijd is de bron van beleidsadvies voor politici verschoven van de professionele ambtenaar naar die van de groeiende groep politieke adviseurs, externe experts en lobbygroepen. Deze posities vormen steeds vaker een springplank voor een verdere politieke loopbaan (Roberts, 2019; Askim, Karlsen & Kolltveit, 2021). Beleidsambtenaren, lobbyisten en politieke adviseurs hebben zeer veel onderling contact en wisselen tijdens hun loopbaan regelmatig van positie (Dowding & Taflaga, 2020, 304).

Voor politieke partijen is het functioneel om politieke insiders hoger op de kandidatenlijsten te zetten dan de buitenstaanders. Fractiemedewerkers en politieke assistenten hebben een comparatief voordeel boven de 'zijnstromers' van vroeger. Zij weten hoe het spel gespeeld wordt en hoe ze zich op het Binnenhof moeten bewegen. Dat is bijvoorbeeld ook zichtbaar in het Verenigd Koninkrijk. Kamerleden die werkervaring hebben in de gangen van Westminister maken sneller carrière en komen verder dan Kamerleden die van buiten Westminister komen (Allen, 2013). Vooral de zogenaamde 'special advisers', de persoonlijke politieke assistenten, komen heel ver. Zo waren bijvoorbeeld David Cameron, Nick Clegg en Ed Miliband – in het eerste decennium van deze eeuw de leiders van de grote drie Britse partijen – allemaal politiek assistent vóór ze Prime Minister werden (Goplerud, 2015). In het Europese Parlement zijn vergelijkbare patronen zichtbaar (Beauvallet-Haddad e.a., 2016). We verwachten dan ook dat de kandidaten met een parapolitieke achtergrond relatief hoog op de kandidatenlijsten staan.

De verstatelijking van de politieke partijen

Kamerleden zijn in de eerste plaats partijpolitici. In parlementaire democratieën vormen politieke partijen de belangrijkste schakel tussen staat en samenleving. De rol van partijen is de afgelopen decennia veranderd (Van Biezen, Mair & Poguntke, 2012). Peter Mair (2013) omschreef het als een 'terugtrekking in de instellingen', waarbij partijen nu sterk gericht zijn op de politieke instituties in plaats van dat ze geworteld zijn in lokale gemeenschappen. Partijen zijn steeds meer een onderdeel van de staat geworden. Ze worden voor een belangrijk deel gefinancierd met overheidsgeld.

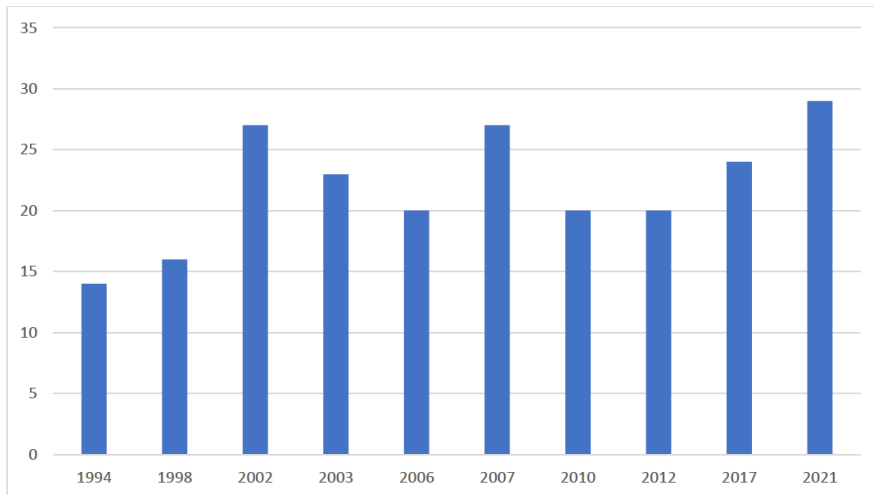
De ondersteuning van Tweede Kamerleden en van fracties is de laatste jaren uitgebreid. Datzelfde geldt voor de zogenaamde 'bontkraag' van assistenten, woordvoerders en adviseurs rond bewindslieden. Deze ontwikkeling is onderdeel van een bredere internationale trend waarbij overheden en politici zich steeds vaker omringen met adviseurs, onder wie professionele analisten, denktanks en lobbyisten, wetenschappelijke, technische en juridische experts (Halligan, 1995; Craft & Howlett, 2013). Ook het politieke adviessysteem is sterk uitgebreid (Shaw & Eichbaum, 2018; Yong & Hazell, 2014; Askim, Karlsen & Kolltveit, 2017; Askim e.a., 2020; Hustedt, Kolltveit & Salomonsen, 2017; Hustedt, 2022).

In ons land werden in de jaren zeventig van de vorige eeuw de eerste politieke assistenten aangesteld op de ministeries. Eerst bleef hun aantal beperkt, maar dat

Mark Bovens & Anchrith Wille

veranderde vanaf de kabinetten-Balkenende, en sinds de kabinetten-Rutte heeft elke bewindspersoon ten minste één politiek assistent (Van den Berg, 2018).

Figuur 3 Aantal politiek assistenten (bron: Van den Berg, 2018; aantallen 2017 en 2021 eigen schatting)

Dit heeft ervoor gezorgd dat het aantal betaalde parapolitieke functies is gegroeid en dat de vijver waaruit partijen kunnen vissen groter is geworden. Tegelijk is de vraag naar dit soort ondersteuning toegenomen. De meeste politieke partijen hebben minder leden en vrijwel geen banden met vakbonden en andere organisaties uit het maatschappelijk middenveld (Krouwel, 2012; Van Biezen e.a., 2012; Van Biezen & Poguntke, 2014; Van Biezen & Kopecky, 2014). Ondersteuning door vrijwilligers vanuit de *grassroots* in de partij of door middenveldorganisaties is veel minder beschikbaar (Moens, 2022). Dat geldt in het bijzonder voor de meer recent opgerichte politiek partijen. Wij verwachten dan ook dat de partijen die hun wortels in de verzuiling hebben, zoals PvdA en CDA, relatief minder parapolitici zullen hebben dan de partijen die na de ontzuiling zijn opgekomen. Ook verwachten we dat nieuwe ‘challenger’ partijen (De Vries & Hobolt, 2020), die voor het eerst meedoen aan verkiezingen, nauwelijks kandidaten met een parapolitieke achtergrond op de lijst zullen hebben. Die partijen moeten immers hun mars door de politieke instituties nog beginnen.

Onderzoeksopzet

Vragen en verwachtingen

Op basis van de literatuur verwachten we dus bepaalde patronen te zien. Nader bepaald: als eerste verwachten we dat het aantal Tweede Kamerleden met een parapolitieke achtergrond vrij groot zal zijn. Ook verwachten we dat dit in de afgelopen decennia zal zijn toegenomen.

In de tweede plaats verwachten we dat er verschillen zijn tussen partijen. De gevestigde partijen die hun wortels hebben in de verzuiling en het maatschappelijk middenveld, zoals PvdA en CDA, zullen minder Kamerleden hebben met een parapolitieke achtergrond dan de post-verzuilingspartijen, zoals GroenLinks, D66 en SP. Ook verwachten we dat nieuwe parlementaire partijen minder parapolitici in hun fractie zullen hebben dan partijen die al eerder in het parlement zijn verkozen. Nieuwe partijen hebben immers nog geen door de overheid gefinancierde kaderfuncties die als springplank naar het Kamerlidmaatschap kunnen fungeren. Pas als een partij ten minste één periode in de Kamer heeft gezeten, zijn er ook de middelen voor parapolitieke functies.

In de derde plaats verwachten we op basis van de internationale literatuur dat kandidaten met een parapolitieke achtergrond meer carrière zullen maken dan andere kandidaten. Zij weten immers hoe de hazen lopen. Allen (2012) geeft voor het Verenigd Koninkrijk aan dat parlementsleden die voorafgaand aan de verkiezing al rond Westminster werkten, niet alleen het Lagerhuis domineerden, maar ook de belangrijkste rollen in de politiek vervulden. Britse parlementariërs met een insiderachtergrond hadden ook meer kans op promotie in hun eerste ambtstermijn. We verwachten daarom dat de parapolitici eerder 'frontbenchers' dan 'backbenchers' zullen zijn en hoger op de kandidatenlijsten zullen staan.

In ons onderzoek staan daarom vier vragen centraal:

- 1 Hoeveel leden van de Tweede Kamer hebben een parapolitieke achtergrond?
- 2 Is dit aantal door de tijd heen toegenomen?
- 3 Zijn er verschillen tussen partijen in de mate waarin hun Kamerleden een parapolitieke achtergrond hebben?
- 4 Hebben Kamerleden met een parapolitieke achtergrond een prominente positie in de fractie?

Parapolitieke functies: operationalisatie

Hoe meten we nu precies een parapolitieke achtergrond? Daarvoor kijken we naar de betaalde functies van Kamerleden, voorafgaand aan hun Kamerlidmaatschap. Deze zijn parapolitiek wanneer ze ondersteunend zijn aan het politieke bedrijf in Den Haag. Daartoe rekenen we:

- politieke assistenten van bewindslieden;
- persoonlijke medewerkers van Tweede Kamerleden;
- fractiemedewerkers;
- politieke woordvoerders van bewindslieden en van fracties.

Dat betekent dat we politieke ambten niet meetellen – dat zijn immers politieke functies. Ook kijken we alleen naar functies in de nationale politiek. Parapolitieke functies in de lokale politiek tellen we niet mee. Die passen bij de meer traditionele paden. Parapolitieke functies in 'Europa', bij het Europese Parlement of de Europese Commissie, rekenen we eveneens niet mee omdat dit geen 'Haagse' ondersteuners zijn.

Mark Bovens & Anchrith Wille

Dataverzameling

Om onze vragen te kunnen beantwoorden hebben we gebruik kunnen maken van de biografische gegevens die door het Parlementair Documentatiecentrum (PDC) over Tweede Kamerleden zijn verzameld. We hebben op basis daarvan de loopbanen in kaart gebracht van alle Tweede Kamerleden die direct na de verkiezingen van 2021 zijn geïnstalleerd. Alle betaalde functies en beroepen die zij hebben bekleed voorafgaand aan deze verkiezingen, zijn gecodeerd. Voor de longitudinale trend hebben we ons gebaseerd op eerder onderzoek dat het PDC heeft verricht voor de Staatscommissie parlementair stelsel. Om de mate van prominentie van Kamerleden te scoren hebben we gekeken naar hun plek bij de hoogste 25 procent van de kandidatenlijst.

Resultaten

Veel parapolitici in de Tweede Kamer

We beginnen met de omvang van het parapolitieke pad. Van alle in maart 2021 gekozen Kamerleden hebben er 42 (28 procent) eerder gewerkt als politiek ondersteuners (zie tabel 1). Zo zijn lijsttrekkers als Wilders (PVV) en Segers (CU) allemaal jarenlang fractiemedewerker geweest. Renske Leijten, de nummer twee van de SP, werd tijdens haar studie actief voor de jongerenorganisatie van de partij, werd toen medewerker van Jan Marijnissen en stroomde vervolgens door naar de Kamer. Ook Bente Becker, (VVD), Ockje Tellegen (VVD), Pieter Heerma (CDA), Bart Snels (GL) en Bart van Kent (SP) hebben na hun studie vrijwel uitsluitend op of rond het Binnenhof gewerkt. Van de 42 parapolitici hebben er 37 (88 procent) aan een universiteit gestudeerd en 33 (79 procent) hebben een doctoraal of MA-bul.

Tabel 1 *Politieke ondersteuners per partij (absoluut en proportie), Tweede Kamer 2021*

	Aantal zetels	Aantal parapolitici	Aandeel parapolitici
VVD	34	12	0,35
D66	24	5	0,21
PVV	17	6	0,35
CDA	15	1	0,07
SP	9	6	0,67
PvdA	9	0	0
GL	8	3	0,38
FvD	8	2	0,25
PvdD	6	2	0,33
CU	5	4	0,80
SGP	3	0	0
DENK	3	1	0,33
JA21	3	0	0

Tabel 1 (Vervolg)

	Aantal zetels	Aantal parapolitici	Aandeel parapolitici
Volt	3	0	0
50PLUS	1	0	0
BIJ1	1	0	0
BBB	1	0	0
Totaal	150	42	0,28

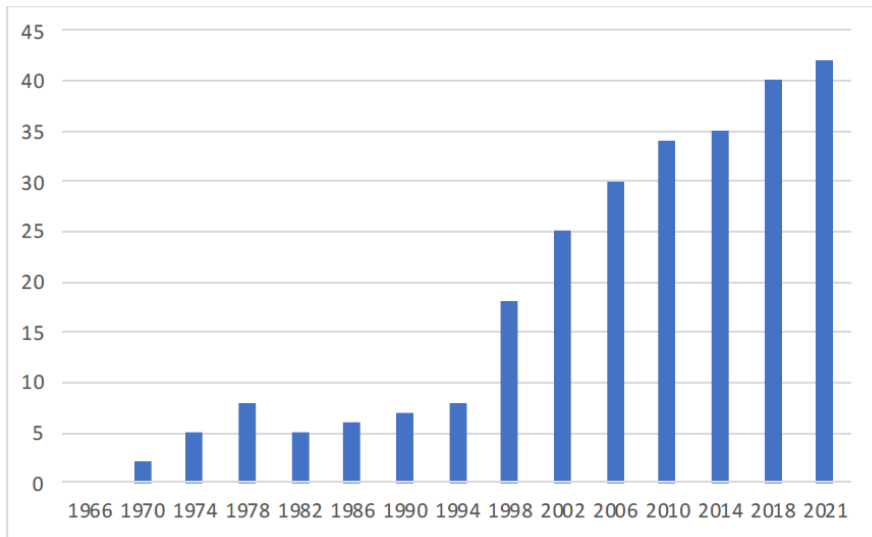
Meer parapolitici door de tijd heen

De volgende vraag is of dit aantal in de afgelopen decennia is toegenomen. Voor het antwoord hierop konden we gebruikmaken van onderzoek dat het PDC heeft verricht voor de Staatscommissie parlementair stelsel.⁴ Het PDC heeft in kaart gebracht hoeveel Kamerleden een betaalde functie als politiek assistent of fractiemedewerker hebben gehad in de periode 1966-2018. Hun peildatum was 1 januari, met een interval van vier jaar. Wij hebben zelf geteld op 31 maart 2021, op het moment van installatie van de nieuwe Tweede Kamer.

De trend is onmiskenbaar, zoals blijkt uit figuur 4.

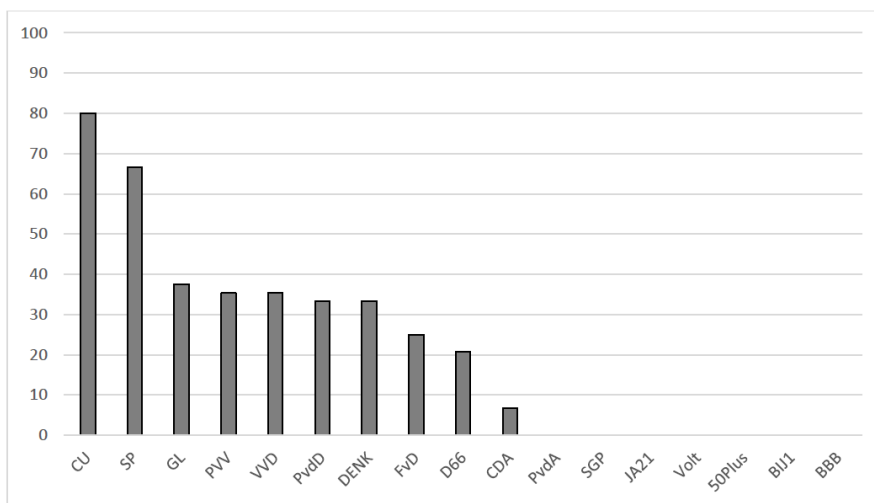
De eerste Tweede Kamerleden met een parapolitieke achtergrond doen hun intrede rond 1970. Zo was de voormalige parlementair journalist Piet van der Sande eerst 'voorlichtingsadviseur' – zo heette dat toen – en algemeen secretaris van de KVP-fractie vóór hij in 1971 lid van Tweede Kamer werd. Bij Van der Sande was er nog sprake van een combinatie van het professionele en parapolitieke pad. Dat gold niet voor Annelien Kappeyne van de Coppello. Zij werd direct na haar afstuderen in 1966 secretaris van de VVD-fractie en van fractievoorzitter Geertsema. Dat bleef ze tot ze in 1971 voor de VVD in de Tweede Kamer werd gekozen. Daarmee is zij de eerste 'echte' parapoliticus. Een ander vroeg voorbeeld is Maarten Engwirda, die, na een korte loopbaan als ambtenaar bij Buitenlandse Zaken, een kleine anderhalf jaar medewerker van de D'66-fractie was vóór hij in 1971 Kamerlid voor D'66 werd. Tot aan het eerste Paarse kabinet blijft het aantal parapolitici in de Kamer betrekkelijk laag, maar met name vanaf 1998 is het aantal Kamerleden met een parapolitieke achtergrond sterk gestegen.

Mark Bovens & Anchrith Wille

Figuur 4 Aantal Tweede Kamerleden met een achtergrond als politiek ondersteuner 1966-2021 (bron: PDC)*Minder bij verzuilingspartijen en nieuwkomers*

Hoe is de verdeling over de fracties? Figuur 5 laat zien dat de CU, SP, GroenLinks, VVD, PvdD, PVV en Denk na de verkiezingen van 2021 relatief gezien de meeste parapolitici hebben onder hun Kamerleden. Het zijn partijen die in de afgelopen jaren de nodige plekken te vergeven hadden als politiek assistent of fractiemedewerker. Van de relatief grote VVD- en PVV-fracties heeft een derde ooit een parapolitieke functie gehad, en bij de CU en SP zelfs ruim twee derde van alle fractieleiden. De klassieke verzuilingspartijen CDA en PvdA hadden weinig of geen Kamerleden met een parapolitieke achtergrond. Dat laatste gold ook voor nieuwkomers zoals JA21, Volt, BIJ1 en BBB – zij hadden tot nu toe geen betaalde functies te vergeven.

Figuur 5 *Aandeel leden in fracties met achtergrond als politiek ondersteuner in de nieuw gekozen Tweede Kamer, 31 maart 2021 (percentage; bron: PDC)*

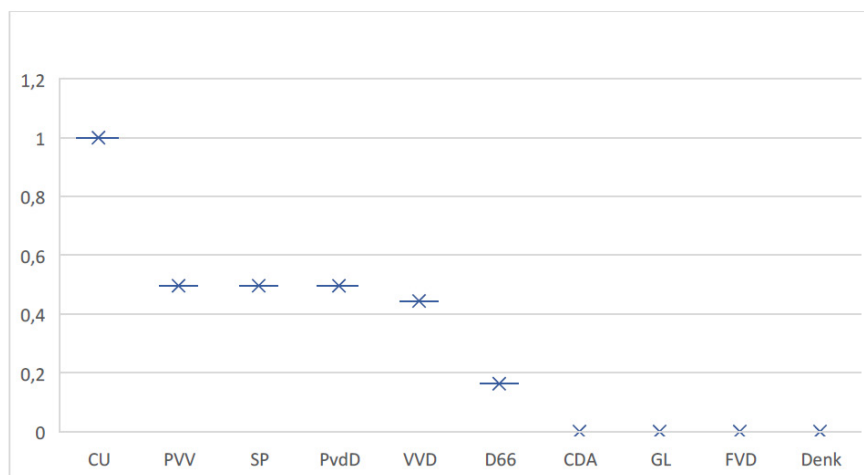

Prominente posities

De parapolitici staan hoog op de lijst. Figuur 6 laat zien wat het percentage parapolitici is bij de hoogste 25 procent op de kandidatenlijst van elke partij. Bij de ChristenUnie en de PVV hebben de lijsttrekkers een parapolitieke achtergrond. Bij de SP, de PVV, de PvdD en de VVD heeft (bijna) de helft van de eerste 25 procent op de kandidatenlijst ooit gewerkt als politiek ondersteuner. Opvallend is ook het grote aantal voormalige politieke assistenten – acht – onder de VVD-Kamerleden. Prominente Kamerleden als Bas van 't Wout, Bente Becker, Sophie Hermans en Peter Valstar hebben bijvoorbeeld allemaal voor Mark Rutte gewerkt. Alleen het CDA had geen politici met parapolitieke ervaring bij de eerste 25 procent op de kandidatenlijst. Wopke Hoekstra, Pieter Omtzigt, Anne Kuik en Inge van Dijk zijn allemaal via het verzuilde of het professionele pad in de Tweede Kamer beland. De enige met een parapolitieke achtergrond bij het CDA was Pieter Heerma op plaats zes. Tijdens het kabinet-Rutte 3 hadden drie van de vier coalitiepartijen een voormalige politiek ondersteuner als fractievoorzitter (Hermans, Segers en Heerma).

Mark Bovens & Anchrit Wille

Figuur 6 Aandeel van parapolitici bij de eerste 25 procent op de lijst van de politieke partijen (proportie)

Een carrière onder de kaasstolp

We zagen in figuur 2 dat het parapolitieke pad ook zijpaden kent die deels overlappen met bijvoorbeeld het verzuilingspad of het professionele pad. Veel politieke assistenten en fractiemedewerkers werken soms ook een tijdje als partijfunctionaris, public affairs consultant, lobbyist of beleidsambtenaar voordat ze Kamerlid worden. Dit versterkt hun ‘Haagse’ politieke kapitaal, maar het versterkt ook het ‘kaasstolp’-karakter van de Haagse politiek.

Dat ‘kaasstolp’-karakter van de Haagse politiek wordt nog eens extra versterkt doordat een flink aantal Kamerleden die via het professionele of verzuilingspad in de Kamer komen, eveneens uit de binnenwereld van de ‘Haagse’ politiek afkomstig zijn. We hebben daarom apart gekeken in hoeverre de Tweede Kamerleden die in 2021 zijn aangetreden ook nog andere ‘Haagse’ functies hadden bekleed. Daarbij maakten we onderscheid tussen: (1) *partijpolitieke functies*: voormalige partijbestuurders, medewerkers partijbureau en wetenschappelijk bureau, en campagneleiders, en (2) *niet-partijpolitieke ondersteunende functies*: voormalige rijksambtenaren, werknemers van bureaus op gebied van public affairs en communicatie, en werknemers van lobbygroepen. In beide gevallen gaat het niet om parapolitieke functies zoals we die hier hebben omschreven, maar wel om betaalde functies die hen in contact hebben gebracht met de ‘Haagse’ politiek.

We hebben per partij gekeken of er, naast de kandidaten met een achtergrond als politiek ondersteuner, ook nog kandidaten waren die hadden gewerkt als partijfunctionaris of als niet-partijpolitieke ondersteuner op een ministerie of als lobbyist of public affairs adviseur. Dit is weergegeven in tabel 2.

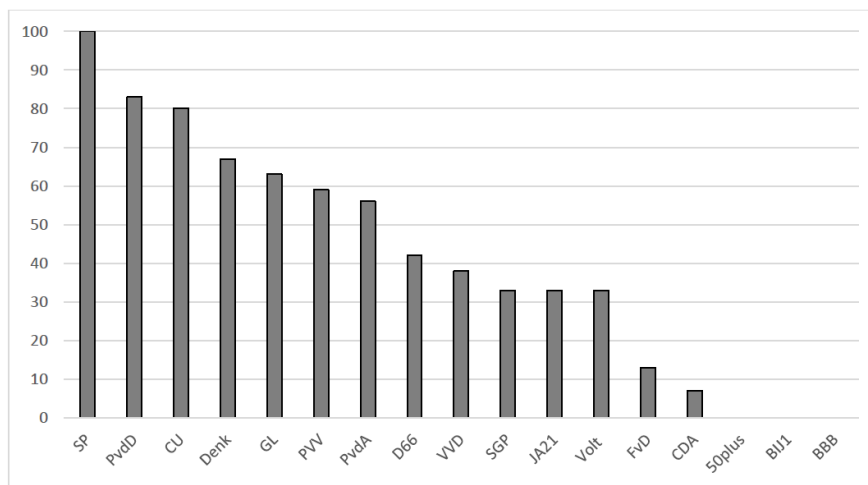
Tabel 2 *Andere 'Haagse' achtergronden per partij Tweede Kamer 2021 (absoluut; bron: PDC)*

	Aantal zetels in 2021	Aantal partijpolitieke achtergrond	Aantal niet-partijpolitieke achtergrond
VVD	34	0	6
D66	24	1	5
PVV	17	2	2
CDA	15	0	0
SP	9	2	1
PvdA	9	2	3
GroenLinks	8	0	3
FvD	8	0	0
PvdD	6	2	0
CU	5	0	0
SGP	3	0	1
DENK	3	0	1
JA21	3	1	1
Volt	3	1	1
50PLUS	1	0	0
BIJ1	1	0	0
BBB	1	0	0
Totaal	150	11	24

Wanneer we deze Kamerleden zouden optellen bij de parapolitici, dan blijkt dat 77 Kamerleden, meer dan de helft, op de een of andere manier als ondersteuner in de Haagse politieke wereld hebben gewerkt voor ze Kamerlid werden. In figuur 7 is de verdeling per partij weergegeven.

Mark Bovens & Anchrit Wille

Figuur 7 Tweede Kamerleden met ‘Haagse’ achtergrond per partij, 31 maart 2021 (percentage; bron: PDC)

Opvallend is dat bij de SP alle Kamerleden een ‘Haagse’ achtergrond hebben. Ook bij de Partij voor de Dieren en de ChristenUnie hebben vrijwel alle Kamerleden op de een of andere manier in ‘Den Haag’ gewerkt vóór ze Kamerlid werden. Heel opvallend, aan de andere kant, is het CDA, dat alleen in Pieter Heerma een kandidaat had met ervaring in Den Haag.

Deze uitkomsten laten zien dat er tegenwoordig niet zoveel buitenstaanders meer zijn op het Binnenhof. In de vorige eeuw werden volksvertegenwoordigers gekozen ‘omdat ze in de samenleving iets betekenden’, aldus ooit de socioloog Jacques van Doorn. In de 21ste eeuw is het Kamerlidmaatschap voor meer dan de helft van de Kamerleden een stap in een Haagse carrière. Onder de Tweede Kamerleden vind je nauwelijks meer vakbondsbestuurders, onderwijzers, dominees of boeren. Hun plaats is ingenomen door politiek-bestuurlijke professionals met vooral ‘Haagse’ ervaring.

Discussie en reflectie: parapolitici zorg of zegen?

Het parapolitieke pad is duidelijk zichtbaar

Deze resultaten laten zien dat het pad naar het parlement steeds vaker via het Binnenhof loopt. Vóór Kamerleden op de kandidatenlijst terechtkomen, werken ze vaak al op of rond het Binnenhof als politiek assistent of fractiemedewerker. Van de Tweede Kamerleden die op 31 maart 2021 zijn geïnstalleerd, hebben er 42 (dat is 28 procent) één of meer parapolitieke functies gehad. Ook zagen we dat dit pad in het overgrote deel van de gevallen op de universiteit begint. Bijna 90 procent van de parapolitici heeft op een universiteit gestudeerd.

De kleine, al langer meedraaiende partijen, zoals de CU, de SP, GroenLinks en PVV, scoren het hoogst. Ook de VVD heeft relatief veel parapolitiek kapitaal in huis. Opvallend is dat Kamerleden met een parapolitieke achtergrond vrijwel geheel ontbreken bij de oude volkspartijen PvdA en CDA, die hun wortels hebben in de verzuiling. Bij deze partijen vind je nog veel Kamerleden die voortkomen uit het maatschappelijk middenveld of de lokale politiek. Nieuwkomers zoals BIJ1 en BBB hadden in 2021 nog geen parapolitici – zij hadden tot dan toe geen betaalde functies te vergeven.

Parapolitici hebben ook een prominente positie in veel fracties. Bij de Christen-Unie, SP, PVV, PvdD en VVD heeft de helft of meer van de eerste 25 procent op de kandidatenlijst ooit gewerkt als politiek ondersteuner. Tijdens het kabinet-Rutte 3 hadden drie van de vier coalitiepartijen een voormalige politiek ondersteuner als fractievoorzitter.

Ons onderzoek heeft vooral de omvang en de aard van dit nieuwe parapolitieke pad naar het parlement in kaart gebracht. Maar deze exploratie roept allerlei vervolgvragen op. Wat zijn de mechanismen hierachter? Wat zijn bijvoorbeeld de 'pull'-factoren, de overwegingen van de selectiecommissies die de kandidatenlijsten opstellen? Wie selecteren hen en waarom? Is er daarbij sprake van het homofiliemechanisme – *the like choose the like* (McPherson, Smith-Lovin & Cook, 2001)? En wat zijn de 'push'-factoren bij de kandidaten? Wat maakt dat zij het aantrekkelijk vinden om zich aan te melden? Is dat omdat ze na enkele jaren van 'tassen dragen' en adviseren zelf graag aan het stuur zitten? Dat vraagt om uitgebreider kwalitatief onderzoek naar de motieven van kandidaten en selectiecommissies.

Een ander soort vraag is ten koste van welk pad deze opkomst is gegaan. Dat vraagt om meer longitudinaal kwantitatief onderzoek. In het licht van de internationale literatuur die we bespraken is het aannemelijk dat met name het verzuilingspad (Put & Maddens, 2013; Verleden, 2014) en het professionele pad wat minder prominent zijn geworden. Je zou kunnen stellen dat de maatschappelijke, externe professionals zijn vervangen door een ander soort professionals: politieke, interne professionals (Allen, 2013).

Zegen: politieke professionalisering

Hoe moeten we de opkomst van dit parapolitieke pad beoordelen? Versterkt het de parlementaire democratie in ons land? In veel opzichten is de opkomst van het parapolitieke pad een zegen voor Kamerfracties. Voormalige politieke ondersteuners zijn immers politieke professionals. Voor politieke partijen is het zeer functioneel om hen te rekruteren. Deze kandidaten zijn 'insiders'. Ze zijn gesocialiseerd in de normen en waarden van het politieke bedrijf. Ze weten wat fractiediscipline is en ze kennen het politieke handwerk al. Ook zijn ze zeer loyaal aan de partij. Dat voorkomt bedrijfsongevallen. Bovendien zijn ze al enkele jaren 'op zicht geweest', dat scheelt inwerken. Zij weten al hoe 'Den Haag' werkt. Zij kennen de parlementaire procedures en de wegen naar de media, zij beschikken over relevante netwerken en hebben gevoel voor politiek-bestuurlijke verhoudingen.

Mark Bovens & Anchrit Wille

Deze politieke professionalisering valt goed te begrijpen als een reactie op de grotere uitdagingen waarvoor politici en politieke partijen zich zien gesteld. Door de emancipatie van de kiezer is in ons land de politieke volatilititeit sterk toegenomen. Bij elke verkiezing wisselen grote aantallen zetels van partij. Kamerleden zijn daardoor hun zetel minder zeker en de doorloopsnelheid van Kamerleden wordt hoger. Dat maakt het lastiger voor buitenstaanders om het vak ‘on the job’ te leren. Na één termijn kan het alweer afgelopen zijn. Ook is de aandacht van de media voor het Binnenhof enorm toegenomen. Het aantal parlementaire journalisten is sterk gestegen en hun attitude tegenover politici is veel kritischer dan in de tijd van de verzuiling. Dat vraagt om specifieke competenties op het gebied van politieke sensitiviteit en politieke communicatie. Kamerleden die ervaring hebben op of rond het Binnenhof weten wat hen te wachten staat, ze kennen de regels van het spel en zorgen voor continuïteit in een zeer volatiele wereld.

Zorgen: minder buitenstaanders op het Binnenhof

De opkomst van het parapolitieke pad heeft ook haar keerzijden. Ze versterkt de diplomademocratie. Kamerleden die het parapolitieke pad volgen doen na hun afstuderen meestal weinig beroepservaring op in andere maatschappelijke sectoren. Een groot deel van hun beroepsleven brengen ze door in de wereld van hoogopgeleide politieke junkies. Dat maakt hen effectief binnen de muren van het Binnenhof, maar kwetsbaar buiten de kaders en de kades van Den Haag. Weten zij wel wat er in de rest van de samenleving speelt? Voor het aanzien van het parlement is het bovendien riskant als er weinig buitenstaanders zijn op het Binnenhof. Veel Kamerleden lijken qua achtergrond meer op elkaar dan op de kiezer. Dat maakt hen kwetsbaar voor het verwijt een in zichzelf gekeerde politieke klasse te zijn.

Een belangrijke vervolgvraag is daarom of de parapolitieke achtergrond van Kamerleden ook ander beleid oplevert, en of ze minder responsief zijn voor bepaalde zorgen (Schakel & Van der Pas, 2021; Skorkjaer Binderkrantz e.a., 2020). Moens (2022) laat zien dat er in Vlaanderen weinig verschil is tussen parlementariërs met een parapolitieke achtergrond en die met een meer ‘grassroot’ achtergrond. Snagovsky, Taflaga en Kerby (2022) daarentegen vinden wel degelijk verschillen. Volksvertegenwoordigers die eerder politieke staffuncties hebben gehad, zijn eerder geneigd om de belangen van de partij en hun eigen opvattingen te prefereren boven de wensen van hun kiezers.

De prominente positie van voormalige politieke ondersteuners binnen veel fracties roept in ieder geval vragen op over het dualisme. Kan het parlement zijn controlerende rol goed vervullen wanneer een groot deel van de Kamerleden voortkomt uit de binnenwereld van het kabinet zelf? Kunnen Sophie Hermans en Bente Becker geloofwaardig tegenspel bieden aan Mark Rutte, de man wiens tas ze jaren hebben gedragen?

Noten

- 1 Wij danken het Parlementair Documentatie Centrum, in het bijzonder Bert van den Braak, voor het beschikbaar stellen van de biografische data van Kamerleden.
- 2 Deels gebaseerd op Durose e.a., 2013: 252.
- 3 Naar Durose e.a., 2013: 259.
- 4 CBS StatLine: <https://opendata.cbs.nl/#/CBS/nl/dataset/82816NED/table?dl=4CFE3>, geraadpleegd op 5 september 2023.
- 5 Zie ook bijlage 6, p. 15 (Achtergrondkenmerken van Tweede en Eerste Kamerleden en het gebruik van parlementaire instrumenten) van het rapport van de Staatscommissie parlementair stelsel (2018).

Literatuur

- Allen, P. (2012, 19 juni). Career politicians are elected young, promoted quickly, and dominate the highest offices of state. *British Politics and Policy at LSE* (blog). <https://blogs.lse.ac.uk/politicsandpolicy/career-politicians-allen/>.
- Allen, P. (2013). Linking Pre-Parliamentary Experience and the Career Trajectories of the 1997 General Election Cohort. *Parliamentary Affairs*, 66: 685-707.
- Askim, J., Karlsen, R., & Kolltveit, K. (2017). Political Appointees in Executive Government: Exploring and Explaining Roles Using a Large-N Survey in Norway. *Public Administration*, 95 (2): 342-358.
- Askim, J., Karlsen, R., & Kolltveit, K. (2021). Public Office as a Stepping-Stone? Investigating the Careers of Ministerial Advisors. *Political Studies Review*, 19 (4): 539-557.
- Beauvallet-Haddad, W., Michon, S., Lepaux, V., & Monicolle, C. (2016). The changing composition of the European parliament: MEPs from 1979 to 2014. *French Politics*, 14 (1): 101-125.
- Biezen, I. van, & Kopecky, P. (2014). The cartel party and the state: party-state linkages in European democracies. *Party Politics*, 20: 170-182.
- Biezen, I. van, Mair, P., & Poguntke, T. (2012). 'Going, going, ... gone? The decline of party membership in contemporary Europe'. *European Journal of Political Research*, 51 (1): 24-56.
- Biezen, I. van, & Poguntke, T. (2014). The decline of membershipbased politics. *Party Politics*, 20: 205-216.
- Berg, C. van den (2018). Cohabiting the executive summit: Ministerial advisers and top civil servants in the Netherlands. In: R. Shaw & C. Eichbaum (red.), *Ministers, Minds and Mandarins: An International Study of Relationships at the Executive Summit of Parliamentary Democracies*. Cheltenham: Edward Elgar.
- Berg, J. van den (1983). *De toegang tot het Binnenhof: De maatschappelijke herkomst van de Tweede-Kamerleden tussen 1849 en 1970*. Weesp: Van Holkema & Warendorf.
- Berg, J. van den (1985). Democratie onder de kaasstolp. *Socialisme en Democratie*, 42 (1): 3-11.
- Berg, J. van den, & Braak, B. van den (2004). Kamerleden als passanten in de Haagse politiek. De maatschappelijke herkomst van Tweede Kamerleden 1970-2004. In: *Jaarboek Parlementaire Geschiedenis*. Den Haag: Sdu Uitgevers, 69-81.

Mark Bovens & Anchrit Wille

- Blach-Ørsten, M., Mayerhöffer, E., & Willig, I. (2020). From Government Office to Private PR: Career Patterns of Special Ministerial Advisers and the Privatization of Politics. *The International Journal of Press/Politics*, 25 (2): 301-319.
- Borchert, J., & Stolz, K. (2011). Introduction: Political Careers in Multi-level Systems. *Regional & Federal Studies*, 21 (2): 107-115.
- Borchert, J., & Zeiss, J. (red.) (2003). *The Political Class in Advanced Democracies: A Comparative Handbook*. Oxford: Oxford University Press.
- Bovens, M. (2012). *Opleiding als scheidslijn: Van oude en nieuwe maatschappelijke breukvlakken* (Oratie Van Doorn wisselleerstoel Erasmus Universiteit Rotterdam).
- Bovens, M., & Wille, A. (2017). *Diploma Democracy. The Rise of Political Meritocracy*. Oxford: Oxford University Press.
- Braak, B. van den (2011, 28 november). Families in de Nederlandse politiek. *De Hofvijver*. www.montesquieu-instituut.nl/id/viufiz839ztg/families_in_de_nederlandse_politiek#p6.
- Cairney, P. (2007). The Professionalization of MPs: Refining the 'Politics-Facilitating' Explanation. *Parliamentary Affairs*, 60 (2): 212-233.
- Coppenolle, B. van (2017). Political Dynasties in the UK House of Commons: The Null Effect of Narrow Electoral Selection. *Legislative Studies Quarterly*, 42 (3): 449-475.
- Cotta, M., & Best, H. (2007). *Democratic representation in Europe: Diversity, change and convergence*. Oxford: Oxford University Press.
- Craft, J., & Howlett, M. (2013). The dual dynamics of policy advisory systems: The impact of externalization and politicization on policy advice. *Policy & Society*, 32 (3): 187-197.
- Dowding, K., & Taflaga, M. (2020). Career De-Separation in Westminster Democracies. *The Political Quarterly*, 91 (1): 116-124.
- Durose, C., Richardson, L., Combs, R., Eason, C., & Gains, F. (2013). 'Acceptable Difference': Diversity, Representation and Pathways to UK Politics. *Parliamentary Affairs*, 66 (2): 246-267.
- Geys, B., & Smith, D.M. (2017). Political Dynasties in Democracies: Causes, Consequences and Remaining Puzzles. *The Economic Journal*, 127 (605): F446-F454. <https://doi.org/10.1111/eoj.12442>.
- Goplerud, M. (2015). The First Time is (Mostly) the Charm: Special Advisers as Parliamentary Candidates and Members of Parliament. *Parliamentary Affairs*, 68: 332-351.
- Halligan, J. (1995). Policy Advice and the Public Sector. In: B. Guy Peters & D.T. Savoie (red.), *Governance in a Changing Environment*. Montreal: McGill-Queen's University Press, 138-172.
- Hustedt, T. (2022). Ministerial advisory systems and politics. In: A. Ladner & F. Sager (eds.), *Handbook on the Politics of Public Administration*. Edward Elgar Publishing, 93-101.
- Hustedt, T., Kolltveit, K., & Salomonsen, H.H. (2017). Ministerial advisers in executive government: out from the dark and into the limelight. *Public Administration*, 95: 299-311.
- Katz, R.S. & Mair, P. (1995). Changing Models of Party Organization and Party Democracy: The Emergence of the Cartel Party. *Party Politics*, 1 (1): 5-28.
- King, A. (1981). The rise of the career politician in Britain-and its consequences. *British Journal of Political Science*, 11 (3): 249-285.
- Koole, R. (1992). *De opkomst van de moderne kaderpartij: veranderende partijorganisaties in Nederland 1960-1990*. Utrecht: Het Spectrum.
- Krouwel, A. (2012). *Party transformations in European democracies*. SUNY press.
- Mair, P. (2013). *Ruling the void: The hollowing of Western democracy*. Verso books.

- McPherson, M., Smith-Lovin, L., & Cook, J.M. (2001). Birds of a Feather: Homophily in Social Networks. *Annual Review of Sociology*, 27: 415-444. doi:10.1146/annurev.soc.27.1.415. S2CID 2341021.
- Moens, P. (2022). Are Political Staffers out of Touch with Grassroots Party Members? Assessing Congruence between Professionals and Volunteers. *Political Studies*, 71 <https://doi-org.proxy.library.uu.nl/10.1177/00323217221102700>.
- Prak, M. (1985). *Gezeten burgers. De elite in een Hollandse stad. Leiden 1700-1780*. De Bataafsche Leeuw.
- Put, G.J., & Maddens, B. (2013). The Selection of Candidates for Eligible Positions on PR Lists: The Belgian/Flemish Federal Elections 1999-2010. *Journal of Elections, Public Opinion and Parties*, 23 (1): 49-65.
- Roberts, J. (2019). Exiting the political stage: exploring the impact on representative democracy. *British Politics*, 14 (4): 391-407.
- Schakel, W., & Pas, D. van der (2021). Degrees of influence: Educational inequality in policy representation. *European Journal of Political research*, 60 (2): 418-437.
- Shaw, R., & Eichbaum, C. (2018). *Ministers, Minders and Mandarins: An International Study of Relationships at the Executive Summit of Parliamentary Democracies*. Cheltenham: Edward Elgar Publishing.
- Skorkjaer Binderkrantz, A., Kaldahl Nielsen, M., Helboe Pedersen, H., & Wessel Tromborg, M. (2020). Pre-parliamentary party career and political representation, *West European Politics*, 43 (6): 1315-1338.
- Sluijter, R. (2010). Erfelijk pluche. Continuïteit van de politiek-bestuurlijke elite van de Republiek in de eerste helft van de negentiende eeuw. In: I. Nijenhuis, J. Roelevink & R. Sluijter (red.), *De leeuw met de zeven pijlen. Het gewest in het landelijk bestuur*. Amsterdam: Instituut voor Nederlandse Geschiedenis, 147-164.
- Snagovsky, F., Taflaga, M., & Kerby, M. (2022). Responsive to whom? Political advising and elected careers in institutionalized democracies. *Party Politics*, 29 (3), 435-447. <https://doi-org.proxy.library.uu.nl/10.1177/13540688221079299>.
- Staatscommissie parlementair stelsel (2018). *Lage drempels, hoge dijken. Democratie en rechtsstaat in balans* (Eindrapport van de Staatscommissie parlementair stelsel). Amsterdam: Boom Geschiedenis.
- Taflaga, M., & Kerby, M. (2019). Who does what work in a ministerial office: politically appointed staff and the descriptive representation of women in Australian political offices, 1979-2010. *Political Studies*, 68: 463-485.
- Turner-Zwinkels, T., & Mills, M.C. (2020). Pathways to Power: The Role of Preparliamentary Careers and Political Human Capital in the Obtainment of Cabinet Positions. *Legislative studies quarterly*, 45 (2): 207-252.
- Verleden, F. (2014). Het volk en zijn vertegenwoordigers. *Samenleving en Politiek*, 21 (4): 60-67.
- Vries, C.E. de, & Hobolt, S.B. (2020). *Political Entrepreneurs. The Rise of Challenger Parties in Europe*. Princeton University Press.
- Weber, M. (1919). *Politik als Beruf*. Berlijn: Duncker and Humblot.
- Yong, B., & Hazell, R. (red.) (2014). *Special Advisers: Who Are They, What Do They Do and Why Do They Matter?* Londen: Hart.